

УДК 017.4=161.2:271.2-523.6(477.84-21)“17/18”

ЖАНРОВИЙ РЕПЕРТУАР УКРАЇНОМОВНИХ ВИДАнь ПОЧАЇВСЬКОГО УСПЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Роман КИСЕЛЬОВ

*Національна бібліотека України ім. В. Вернадського,
пр. 40-річчя Жовтня, 3, м. Київ, 01039, Україна, тел. (044) 244-43-85*

У статті зроблено огляд україномовної книжкової продукції друкарні Почаївського Успенського монастиря XVIII – початку XIX ст., з’ясовано, на які жанри поширювалася практика друку українською мовою і в яких випадках така практика була традиційна. Вказано також підстави використання української мови.

Ключові слова: українська мова, друкарня Почаївського Успенського монастиря, національна бібліографія, книжкові пам’ятки.

У XVIII – першій третині XIX ст. Почаївський Успенський монастир був впливовим культурним центром, роль якого, в умовах дії імперських заборон українського друку 1720 і пізніших років, поширювалася і на східну частину України. Українська мова, попри свій обмежений суспільний статус у XVIII – на початку XIX ст., знаходила шлях до друку: традиції україномовного книговидання в Почаєві не переривалися впродовж усього греко-католицького періоду існування монастиря і друкарні (Почаївський Успенський монастир передано владою в московське православне урядництво 1831 р.). Характеристика жанрового репертуару україномовної продукції Почаївської друкарні зазначеного періоду дозволяє з’ясувати стимули, які спонукали видавців розвивати практику друку українською мовою.

Українська мова в богослужбних книгах. Широта використання української мови у книгах Церкви завжди залежала від функцій тих чи інших видань у релігійній практиці. Коли йдеться про богослужбні книги, тобто такі, що їх текст використовується в літургії чи інших обрядових дійствах, то треба сказати, що шлях української мови до рукописних, а особливо друкованих книг цього циклу був складний і довготривалий. Стародруковані їхні видання, якщо не брати до уваги передмов, післямов, тлумачень та численних випадків проникнення одиниць української мови до церковнослов’янського у своїй основі тексту, містять дуже небагато україномовних уривків. Винятком є традиція видання Требників та окремих чинів, що становлять їхній зміст. Тут зустрічаємо українську мову в тих богослужбних текстах, де значну роль відіграє волевиявлення окремої особи (шлюбна або чернеча присяга, чин сповіді тощо).

Почаївські **Требники** (як, до речі, і львівські) значною мірою повторювали Требник, що його упорядкував Петро Могила і видав 1646 р. Тому греко-католицькі Требники широко використовували і в православних церквах України, де видання П. Могилы високо цінували за його повноту і врахування особливостей церковного, родинного й громадського побуту українців. Через це, як визнав російський критик

уніятської обрядовості, і православні українці часто віддавали перевагу требникам греко-католицьким, а не пропонованим їм московським зразкам¹.

Передруковуючи частини могилянського Требника, видавці, як правило, залишали без змін і мову оригіналу. Це стосується й україномовних уривків у виданні 1646 р., зокрема текстів присяг під час заручин і шлюбу, звернення священика до присутніх на службі у зв'язку з наміром когось із парафіян одружитися, настановчої розмови пароха з тяжкохворим та ін., що їх можемо знайти і в усіх почаївських Требниках, де вміщено відповідні чини.

Усі україномовні уривки, на які ми тут вказуємо, є передрук (подекуди з фонетичними та лексичними замінами) з київського Требника 1646 р.

Уже в першому почаївському виданні Требника 1741 р. (*Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1–2. – Львів, 1981–1984 (далі – ЗІ). – № 1399) у чині вінчання подано дещо скорочений, порівняно з могилянською версією, текст звернення священика до присутніх на службі у зв'язку з наміром якихось парафіян одружитися. До слухачів зверталися з певними вимогами: “котгорій бы з' вась в'ѣдалъ в таковой перешкодѣ до сегw малженства, повиненъ знать дати до Пароха” (арк. 35 зв.). Майже точним передруком з київського видання 1646 р. є відповідний текст у повнішому почаївському Требнику 1771 р. (ЗІ № 2607; арк. 78 зв.–79; у вид. П. Могили с. 361–362), збережено тут і могилянське застереження, що виголошувати звернення слід саме по-українському, “рѣскимъ ѡзыкомъ” (арк. 78 зв.).

Українською мовою подані також форми питань і відповідей на підтвердження добровільності шлюбу (вид. 1741 р. – арк. 36 зв.–37; вид. П. Могили – с. 407–408) і текст шлюбної присяги (вид. 1741 р. – арк. 40 зв.–41; вид. П. Могили – с. 416–417). У виданні 1771 р. окремо подано чин заручин, де запитання і відповіді та присяга теж надруковані українською мовою (арк. 80; у вид. П. Могили – с. 397–398).

Інша частина, на яку слід звернути увагу в Требнику 1771 р. – це “Послѣдованіє молевное... на разлѣченіи дѣши ѡ тѣла...”, що містить на чотирьох сторінках настановчу розмову священика з тяжкохворим. Вона має форму питань та відповідей, які промовляють українською мовою (арк. 156–158 зв.; у вид. П. Могили – с. 550–552).

Далі подано кілька коротких молитов з такою припискою: “Сѣа и нынѣ краткіа стѣхи и Молитвы мѡдрый Іерей навченномѣ словенскимъ, простомѣ же оумирающе-мѣ простымъ рѣскимъ ѡзыкомъ да пред'водитѣ” (арк. 158 зв.; у П. Могили – с. 55).

Наступний за цією частиною в Требнику 1771 р. “Чинъ на исходѣ дѣши...” починається з короткого звернення священика до хворого, теж українською мовою (арк. 159).

1776 р. з друкарні Почаївського Успенського монастиря оо. Василіян вийшла невелика книга форматом 8° – “Чинъ іерейскагw наставленія въ пѣти вѣчныа жизни волѣзнѡущихъ съ приложеніемъ подроунагw по всѣмъ заповѣдемъ w грѣсѣхъ испытанія, вкѡпѣ же образѣ наставленія всѣдженыхъ на смерть оузннквѣ”² (далі – Чин іерейського наставлення; ЗІ № 2817). У зв'язку з появою цієї книги в деяких пізніших виданнях Требника (1778, 1792) чин “на исходѣ дѣши”

¹ Хойнацкий А. О. Западнорусская уния в ее богослужении и обрядах. – Киев, 1871. – С. 213.

² Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2. Ч. 2.: 1764–1800. – С. 34, № 2817.

пропущено, натомість на відповідному місці зроблено відсил до книги, про яку йдеться. Це свідчить про високий ступінь її поширення.

За назвою “Чин ієрейського наставлення ...” криється, як виявилось, цікавий матеріал для історії української мови.

Книга складається з двох частин: перша (арк. 1–38 зв.) містить розширений виклад чинів передсмертної сповіді та причастя, звичайних у будь-якому виданні Требника. Порівняно з викладом таких же обрядових дійств у Требниках, текст у “Чині ієрейського наставлення” значно розширено, передовсім за рахунок нових україномовних додатків.

Окрім уже згаданого канонічного настановчого діалогу пароха з тяжкохворим, що походить з Требника Петра Могили (арк. 27 зв. – 30; у вид. 1646 р. – с. 550–552), книжною українською мовою подано “**Краткое собрание противъ коеждо заповѣди грѣхъ(в)**” (арк. 36–38 зв.), де, класифіковані за семантикою відповідно до змісту заповідей і окремо згруповані згідно зі сталими церковними уявленнями про ступені тяжкості й види гріхів, компактно подано слова лексико-семантичної групи назв, що позначають моральні вади людини, та назв на позначення хибних, з погляду моралі, вчинків.

Найцікавішою частиною цього видання і для історії української мови, і для історії культури й побуту є вміщений у розділі “**Чинъ какъ причастити бол'наго**” перелік рекомендованих парохом питань до сповіді (арк. 2–20). Розподілені за змістом десяти заповідей, ці питання враховують можливі особливості життєдіяльності представників різних соціальних верств, відкривають цікаві деталі їхніх звичаїв, світогляду, психології. Автор уривка прагнув, без сумніву, бути якомога ближчий у своєму тексті до практики живої народнорозмовної української мови, добре йому знайомої. Текст, очевидно, створений у середовищі українського греко-католицького чернецтва, хоч і не обов’язково в Почаєві.

Церковнослов’янський переклад цього уривка з деякими змінами і додатками в тексті вміщено у виданні “**Акаѳисти ѿ великихъ Акаѳистствъ изагтыя**” (Почаїв, 1793, арк. 142–158; ЗІ № 3678). Там текст має заголовок “**Краткое десяти заповѣдей Бжїихъ изясненїе**”. При перекладі питальні речення замінені на спонукальні. Про те, що церковнослов’янський текст є вторинний, свідчить наявність у ньому низки літературних українізмів, які навряд чи потрапили б до неперекладного церковнослов’янського тексту: **присагатица** (145 зв.), **пожиченихъ** (Р. в. мн., 155), **маєтность** (156), **набоженствъ** (Р. в. мн., 157 зв.), **не лай** (158) та ін.

Друга частина “Чина ієрейського наставлення ...” складається з описів обрядових дійств і молитов над засудженими до страти (арк. 39–95 зв.). Вони об’єднані під заголовком “**Образъ ієрейскаго наставленїа в' пѣти в'ѣчныа жизни всѣжденныхъ на смерть оузникввъ**”. Ця добірка треб, дізнаємося зі шмуцтитула (арк. 39), є перекладом “**съ иностраннаго языка на Русскїй**”. Тексти священницьких настанов і молитви, лише за винятком кількох коротких уривків, подано тут книжною українською мовою, а коментарі до них, адресовані ієреєві, – церковнослов’янською (надруковані дрібнішим шрифтом).

1750 (ЗІ № 1704) і вдруге 1793 р. (ЗІ № 3696) в Почаєві вийшов окремим виданням чин під назвою “**Послѣдованїе постригъ...**”. Це, як зазначено на титулі 1750 р., передрук із супрасльського видання 1697 р. Білоруського друку ми не мали змоги по-

бачити, але, судячи з опису³, частини, які нас найбільше цікавлять, також передруковані звідти.

На звороті титульного аркуша, місці, де зазвичай уміщувалися дозволи на друк, епіграфи – цитати зі св. Письма та писань отців Церкви, посвяти тощо, подано дуже своєрідний “привілей” книжною українсько-білоруською мовою, що закінчується церковнослов’янською цитатою з Євангелія. Дотепність цього тексту, у поєднанні з не-підробною урочистістю, взагалі присутність гумору в контексті обряду постриження у ченці, становить виразний штрих до характеристики тогочасного культурного обличчя білорусів та українців, засвідчуючи здорову психічну основу їхнього релігійного почуття:

ПРИВІЛЕЙ

Ќ Ѡна Бжїа, а Избавителѧ ншегѧ Иїсъ Хрѣта, Всѣмъ живота егѧ наслѣдовцѧ(м), пакотѧ Законникѧмъ, даный: и на потѣхѧ оныхъ же, зъ Канцеларїи Апѣла и Євѣліста Хѧ Матѣеѧ, Євѣтрактомъ зъ роздѣлѧ ѡі. Зачала ѡѡ взатый, въ тїе слова: Рече Гѣдь: **Всѧкъ иже вставитъ домъ, или братїю, или сестры, или Ѡца, или матеръ, или женѧ, или чада, или села, имени моего ради, сторицею прийметъ, и животъ вѣчный наслѣдитъ.**

Не менш цікавою в мовному, культурному і навіть художньому сенсі є подальша передмова тією ж книжною українсько-білоруською мовою (арк. [2–2 зв.] у вид. 1750 р.; обсяг – бл. 500 слів). У ній алегорична “закон-матка” звертається до новиціуша (по-слушника, учня новиціату – спеціального закладу, який готує до чернечого життя).

Уже в самому богослужбовому тексті чину постриження є україномовний уривок. Причина його появи та ж, що й в обрядах заручин та вінчання у Требнику: ситуація, яка вимагає обов’язкового розуміння та усвідомлення говореного. Це текст чернечої присяги (арк. 11–12).

Невеликого обсягу книга “**Милостивое лѣто...**” (1826) містить виклад особливих служб і обрядів, що відбуваються під час ювілейного року, впродовж якого здійснюється повне відпущення гріхів віруючих. Такий рік католицька церква традиційно проголошувала раз на чверть століття.

Українською мовою тут подано форму сповіді та кілька молитовних текстів, що мали бути виявом основних християнських чеснот (“**Актъ вѣры, Актъ надежды, Актъ скрѣхы**” тощо) (арк. [20–22]), а також катехізисну “**Наѡкъ дла правѡвѣрныхъ хрїстїанъ**” (арк. [22 зв. – 26]).

Привертає увагу український текст десяти заповідей, зі значною, однак, домішкою слов’янізмів (арк. [25–25зв.]).

Незважаючи на пізню дату видання, українська мова в ньому нічим принципово не відрізняється від зразків XVIII ст. Тут не помітно чіткого типологічного відмежування від церковнослов’янських норм орфографії та морфології, досить часто трапляються полонізми. Така мова у другій половині 20-х рр. XIX ст., після творів Котляревського, у час захоплення українським фольклором і появи віршів так званих українських романтиків на Сході, початків національного відродження в Галичині, коли увага концентрувалася на народних зразках мовлення, була вже анахронізмом. Але факт продовження традицій українського друку в Почасві, який уже понад 30 років був на території

³ Книга Беларусі. 1517–1917: Зводны каталог. – Мінск, 1986. – С. 126, № 180.

Російської імперії, необхідно враховувати. У той час українська мова в богослужбових книгах для більшості українців мусила бути так само незвична і несподівана, як, скажімо, надруковані поруч у цій книзі молитви за імператора Миколу I і папу Римського Лева XII.

Видання трібників та окремих їх чинів усе ж таки не є єдиними богослужбовими книгами почаївського друку, де можна знайти україномовні уривки. Низка матеріалів настановчого та рекомендаційного характеру, поданих книжною українською мовою, містить розділ “Молитвы и повчєніє готовашцымса до сѣой исповѣди”, що є частиною видання “Акаѳісты различныи с(ъ) прочіим(и) дѣшеполе(з)ным(и) моленіи” (1756 р.; ЗІ № 1954).

Як сказано на початку цього розділу (с. 837–873 у названому виданні), його змістом є “способъ поряднагв приѣготованася на сповѣдь, которюю посполите на каждый тиждень Бѣга са волиціи чинатъ” (с. 837). Матеріали об’єднані під заголовками “О розбираню сѣмгѣна” (с. 838–841), “Короткое розбиран’є сѣмгѣна, иле з’ стороны Бѣга: іакв и чимъ члѣвкѣ противкв томѣ вистѣпѣ(т), ал’во вистѣпити можетъ” (с. 844–855), “Жаль добровольный и скрѣха за грѣхи іакаа быти маєтъ” (с. 859–861), “Способъ сповѣди” (с. 861–867), “О пре(д)савзат’ю и ѡ сродкахъ до поправы живота” (с. 870–873). Ці тексти чергуються у книзі з церковнослов’янськими молитвами.

У наступному розділі – “Седмь ѡамовѣвъ покѣтныхъ” (с. 874–899) молитви та псалми подано церковнослов’янською мовою, короткі ж рекомендації щодо порядку та характеру читання молитовних текстів, що постійно супроводжують основний текст – книжною українською, наприклад: “А потомъ мысль до Бѣга оупростовавши, вистѣпки свои предъ очима мѣй” (с. 874), “По тихъ стѣхна(х), мовивши трикротъ, Бже, милостивъ вѣди мнѣ грѣшномѣ, в’ючиса в’ перси, и вздыхаючи до Бѣга ѡ срца, с’ великою покурою и навоженствомъ, мовъ тѣю молитвѣ” (с. 896) і т. п.

Видання катехитичного змісту. Як ми вже підкресливали, вибір мови тексту того чи іншого видання часто залежав від його функціонального призначення: тобто, від того, для кого і для яких потреб видавалася книга. Критерії ролі особи та потреби усвідомлення нею змісту сказаного чи прочитаного при виборі мови тексту чітко заявлені в одній з катехитичних збірок II половини XVIII ст.: “В[опросъ]: Дла чогу Слѣжба Бѣга не простымъ азыкомъ ѡправѣтса, но точію Еврейскимъ, Латинскимъ, Главенскимъ, и прѡ(ч). ѡ[вѣтъ]: Бо Слѣжба Бѣга не дла надки и оученія разѣма, іакв казанѣ, але дла ѡданія хвалы Бѣгу постановленнаѣ, що можетса ѡправовати азыкомъ незнаемымъ людемъ прѡстимъ, во люде, добре выдачи молащагосѣ Каплана съ ними и за нихъ, латво могѣтъ до взаємной молитвы возвѣдитиса”⁴.

При такому підході легко передбачити, які саме книги Церкви мають послугуватися “простымъ азыкомъ”. Однією з таких книг є катехизис – збірка, де у вигляді питань і відповідей популярно викладені зміст і суть християнського віровчення та обрядовості. Традиція видання катехизисів українською мовою бере початок з другої половини XVI ст.

⁴ Слово къ народѣ каѳоліческомѣ... – Почаїв, 1765. – Арк. 81–81 зв.

Важливе місце серед україномовних почаївських друків займає поширений катехизис **“Бѣгословіа нравѣчителнаа содержаща(а) в' севѣ собраное в' кра(т)цѣ поученіе в Сѣтыхъ Тайнахъ, в Добродѣтелехъ Бѣгословскихъ...”** (назва за виданням 1751 р.). За змістом ця книга – стисла енциклопедія елементарних знань з греко-католицького богослів'я та обрядовості, викладена в питаннях і відповідях. Зважаючи на її помітну роль у тогочасному культурному житті та інтерес з погляду мови, варто докладніше спинитися на історії пам'ятки.

Уперше цей катехизис видано 1722 р. в Супраслі під назвою **“Собраніе припадковъ краткое...”**. Зміст і структуру цього видання в зіставленні з почаївською “Богословією ...” 1751 р. описав Е. Калужняцький⁵, щоправда помилково вважаючи описаний примірник за унівське Поученіе о святых тайнах... 1745 р.

В Унівському Успенському монастирі ще 1732 р. (ЗІ № 1201) – не знаємо, правда, наскільки докладно, передрукували “Собраніе припадков”, а 1745 р. (ЗІ № 1513) у дещо зміненому вигляді той же катехизис вийшов там під назвою “Поученіе о святых тайнах, о добродѣтелех богословских ...”. Окрім змін і додатків у тексті, в унівському “Поученні ...” 1745 р. по-новому організовано матеріал за частинами і розділами. Ця ж композиція повторюється і в почаївській “Богословії нравоучительній”.

Її видання 1751 р. (ЗІ № 1738) спирається на обидва попередні – супрасльське та унівське. Це видно зі змісту і з застереження щодо помилок, підписаного “ісправителем” друкарні ієромонахом Варлаамом, наприкінці “Богословії ...”, що повторно вийшла 1756 р. (ЗІ № 1956). Тут згадуються попередні супрасльська та унівська версії книги.

Мова видання в основі своїй – українська книжна, хоча рівень її чистоти не скрізь однаковий, і подекуди текст навіть можна назвати слов'яноруським. Найбільше українських форм містить частина перша – **“В сѣтыхъ тайнахъ, или Сакраментяхъ”**, за винятком першої глави.

Частина **“Краткое поученіе в надѣхъ хрѣтіанской”** в усіх трьох почаївських виданнях “Богословії ...”, як і в першому супрасльському, продубльована по-польському (арк. 175–188 у вид. 1751 р.). Крім того, у кінці книг 1751 та 1756 рр. видання додано словник, **“имѣющъ в' севѣ словеса первѣе славенскаа азбѣчнаа, посемъ же пваскаа, блгопотребный къ виразѣннїю словесъ славенскихъ, обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ”**, передрукований з супрасльського “Собранія припадков” 1722 р. Утретє книга вийшла друком у Почаєві 1787 р. (ЗІ № 3375).

За словами П. Г. Житецького, “Богословіа нравоучительная” стала “настільною книгою уніятського священства, замінюючи для нього шкільну науку”. Перевидавалася вона і у Львові – в 1752, 1756 і 1760 рр.

Аналізуючи різні видання книги, про яку йдеться, Е. Калужняцький (див. вище) розглядає в їх ряді **“Богословіе нравѣчителное изъ Бѣгословіа Антоїне, Тоурнелв и Реїффенстѣль...”**, що друкувалося в Почаєві в 1779 (ЗІ № 2961) та 1793 (ЗІ № 3679) р. Проте ще П. Г. Житецький справедливо відзначив, що під названим титулом вийшла зовсім інша книга: “Усі статті строго узгоджені з порядком таїнств, немає окремих розділів про Символ віри, про заповіді Божі, немає лексикона. В усій книзі мова цер-

⁵ Калужняцкий Э. К библиографии церковнославянских печатных изданий в России // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. – Т. XLII. – № 1. – 46 с.

ковнослов'янська, немає книжної української”⁶. Більшість питань у ній розглянуто детальніше, основний текст супроводжується численними етимологічними коментарями, відсиланнями до джерел, посторінковими примітками різного характеру. З усього видно, що книга розрахована на значно освіченішого читача, ніж україномовне видання. Проте це не знімало проблеми розуміння церковнослов'янської мови: тому впродовж усього тексту в дужках регулярно подаються польські відповідники мало-зрозумілих слів. Для нас це інше “Богословіє” цікаве тим, що одним з його джерел, як показує поверхове зіставлення, є розглянуте українське видання. Особливо це стосується перших глав, де часто помічаємо прямий переклад, чи, радше, редагування українського тексту з метою наблизити його до норм церковнослов'янської мови.

Дещо по-іншому, ніж “Богословія нравоучительная”, викладає подібний катехитично-богословський матеріал “**Народовѣщаніє, или Слово къ народѹ каѳоліческо-мѹ**” (1765 р. – ЗІ № 2369), (1768 р. – ЗІ № 2497), (1778 р. – ЗІ № 2910) (далі – Народовѣщаніє).

Треба відзначити, що “Народовѣщаніє” лише друкувалося в Почаєві, а створене було у Кременецькому Братському монастирі. Про це свідчить звернення до єпископа Сильвестра Лубенецького-Рудницького, вміщене у виданні 1765 р. (арк. [2–3]), яке підписали ігумен згаданого монастиря ієромонах Ієронім Калетинський⁷ з братією.

У цьому зверненні кременецькі василіяни, вже традиційно, виправдовуються за використання в тексті української мови, мовляв-бо, “**книжица сѣа, простымъ свойственнымъ си діалектомъ Рускимъ сложенна, ниже риторскимъ хѹдожествомъ сѣщи оукрашенна, недостойна есть воспріятіа и защищеніа, ѿ толь премѹдра Архієреа, и толь преизащнымъ азыкѹ вѣщаніямъ обѣченна**” [2 зв.]. Аргументами авторів є загальновідома необхідність уживання народної мови (“**простою вєсѣдою ... побѹчати**”) в дидактичній практиці стосовно “**простихѹ людей**”, висловлюванн

я з цього приводу апостола Павла та самого Ісуса Христа. Її глави поділені на “поученія”, що складаються з викладу певної релігійної догми в питаннях і відповідях, пронумерованих “пожитків”, тобто рекомендованих читачеві практичних висновків, та “прикладів” стосовно порушеної теми – уривків та переказаних історій з життй святих, писань отців церкви тощо. Добираючи приклади, укладачі не цуралися ні латинських, ані православних джерел: тут є оповідання зі збірок “*Speculum exemplorum*”, “*Gesta Romanorum*”⁸, уривки з московського Пролога, “Четьїх Міней” Дмитра Туптала. При цьому перші два композиційні елементи містять текст “простою” мовою, а “прикладів” подано церковнослов'янською. Деякі з “прикладів” були видані 1901 р. в перекладі українською мовою Володимира Гнатюка⁹.

“Народовѣщаніє”, мабуть, було не менш популярним, ніж “Богословія нравоучительная”, бо впродовж короткого періоду, від 1765 по 1778 р., друкувалося в Почаєві тричі. На титульних сторінках “Народовѣщанія” 1768 та 1778 рр. зазначено, що книга

⁶ *Житецкий П.* Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. – Киев, 1900. – С. 61.

⁷ Згодом ігумен Почаївського монастиря: *Catalogus monasteriorum ordinis sancti Basilii Magni provinciae protectionis beatissimae virginis Mariae cum residentibus in iis religiosis patribus & Fratribus ex Anno 1774.* – Почаїв, 1775. – Арк. [8].

⁸ *Франко І.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Збір. творів: У 50-ти т. – Т. 40. – С. 326.

⁹ Старохристиянські легенди. Із книги “Народовѣщаніє” вибрав і переклав Володимир Гнатюк / Коштом і заходом Товариства “Просвіта”. – Львів, 1901. – 32 с.

виходить відповідно вдруге і втретє, з виправленнями та розлогим додатком **“w wбрaдeхъ хрѣтїанскихъ, ѿ достовѣрныхъ писателей собраннымъ”**. Уперше ця книга була видана 1765 р. під назвою **“Слово къ народѹ католическомѹ”**. Як перше видання “Народовішання”, її описав ще Я. Головацький¹⁰, хоча, всупереч цьому, пізніше було висунуто низку помилкових гіпотез про час появи першого видання. Навіть поверхове зіставлення текстів “Слова ...” та двох видань “Народовішання ...” свідчить, що ми маємо справу з однією і тією ж працею. Назва на титулі 1768 р. різниться лише доданим на початку **“Народовѣщаніє, или ...”** (далі як у вид. 1765 р.), після назви подана інформація про вже згадувані виправлення і додаток.

І справді, текст видання 1768 р., порівняно з 1765 р., відредаговано, внаслідок чого, зокрема, збільшився відсоток церковнослов'янської лексики в україномовних частинах. У “Слові ...” після останньої глави подано на 10-ти арк. (251–261) **“Повѣченіє конечное, w нѣкійхъ wбрaдaхъ Церкви”**, – в “Народовішанні ...” та ж тема розкрита значно ширше у доданій 7-й главі **“w wбрaдaхъ хрѣтїанскихъ”** (256 зв. – 270, 71–119, 300, 266–268 зв. – нумерація переплутана, усього – 68 арк.). Додаток написаний слов'яноруською мовою, і цим вирізняється на тлі решти тексту. 1779 р. він вийшов у Почасві й окремою книгою.

Щодо інших відмінностей у змісті першого та двох подальших видань, то в “Народовішанні ...” після “Предословія к парохом” є дві цитати з послання ап. Павла до Тимофія та з “Бесід ...” Іоана Златоуста (арк. [5]), яких немає в “Слові ...”. Крім того, видання 1765 р. завершують **“Пѣснь катехизмова”** та пісня **“w вѣрѣ, Надеждѣ и Любви”** (арк. 261–263 зв.), а в друках 1768 та 1778 рр. наприкінці подано лише “Пѣснь катехизмову”. У всьому іншому зміст цих трьох видань, як і організація його за главами, збігається.

Практична функціональна спрямованість розширених катехизисів, які мали на меті дати настанови та допомогти і священникові, і звичайному християнинові, під час вирішення різних проблем повсякденного життя, зумовлює широке подання в їхніх текстах лексики на позначення назв, пов'язаних з різноманітними сферами життя.

Одним із цікавих україномовних видань, появи якого передують декілька перекладів, є **“Катехизмъ въ кратцѣ собранный, преднѣйшіа вѣдомости до спасенїа каждомѹ потребнїа въ себѣ имѣющїй: На мѣссїахъ Чина Сѣагw Васїліа Великагw провѣнцїи Коронной звычайный”** (1819). Текст цієї невеликої книжки (34 нн. арк. формату 8°), окрім кількох уривків, що вкупі не перевищують трьох сторінок, повністю український. Окрім власне катехизису, видання містить серію рекомендацій і настанов, що стосуються приготування до причастя, поведінки під час катехитичної місії, перекладені українською мовою молитви, 7 українських пісень релігійного змісту.

Оригіналом цього катехизису, як нам вдалося з'ясувати через порівняння текстів, є **“Katechizm krótko zebrany ...”**, текст якого польською мовою, у передруку з львівського видання 1768 р., розміщено в почаївському збірнику, що регламентував проведення василіянських місій у Руській провінції – **“Methodus peragendi missiones apostolicas”** (1772 р. – ЗІ № 2673; арк. 84–115, [1–3]).

Переклад **“Katechizmu ...”** церковнослов'янською мовою був виданий в Почасві окремою книгою 1790 р. (ЗІ № 3522) під назвою **“Повѣченіє хрїстїанское, си емсть**

¹⁰ Головацький Я. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 32 (№ 105).

Катехизмъ въ кратцѣ собранный". Це видання містило і кілька уривків українською книжною мовою: текст десяти біблійних заповідей (арк. [13]); текст п'яти церковних заповідей (арк. [13]–[13 зв.]); перелік семи таїнств (Арк. [13 зв.]); перелік семи головних гріхів (Арк. [16 зв.]); перелік семи дарів Святого Духа (арк. [1]). Завершують книжку україномовні пісні катехитичного змісту (арк. [27 зв.]–[38]).

Видання в українському перекладі, як ми вже сказали, датоване 1819 р. Відмінності в його змісті, порівняно з попередніми виданнями, незначні, і стосуються насамперед репертуару доданих до основного тексту пісень (у польському "Katechizmie...", окрім шести пісень українською мовою, надрукованих латинкою, уміщено п'ять польських пісень).

Вихід українського перекладу цієї книги 1819 р. (можливо, були й раніші видання на початку XIX ст., які нам не вдалося виявити) – важлива культурна подія, яка свідчить про те, що потреба в україномовних виданнях не зникала, а сам Почаївський Успенський монастир, поки ним володіли василіянські ченці, залишався одним з українських культурних центрів Російської імперії. Можливо, що в цьому перекладі слід вбачати і вплив патріотичного руху в середовищі греко-католицького духовництва першої чверті XIX ст. Це підтверджує й бібліографічна звітка про передрук у Почаєві 1821 р. україномовного катехизису "**Навка хрїстїанскаа по радѣ катехизма нормальнагв**", виданого за благословіння митрополита Михайла Левицького¹¹.

Ораторсько-проповідницька література. Продовженням традицій учительних евангелій була велика за обсягом збірка проповідей з поетичною назвою "**Сѣма слова Божїа на нивѣ сердець челоувѣческихъ сѣланнагв, си єсть из'раднѣйшаа на недѣли всегв лѣта и нѣкотврыа праздники повченїа ѿ иноковъ Почаевскагв Монастира из' различныхъ Авторовъ давнѣйшихъ же, и настоащв проповѣдавшихъ, свбраннаа, и простымъ азыкомъ, простѣйшагв ради иже по весехъ народа, сложеннаа**".

У клопотанні "книг разсудителя" почаївської друкарні Ієронїма Стрелецького до Луцько-Острозького єпископа, що вміщене в першому її виданні (1772 р. – ЗІ № 2649), підкреслено важливість поповнення репертуару саме україномовних книг морально-виховного характеру: "**Тѣмже за скѣдостъ на Рѣскомъ азыкѣ нравовчителныхъ книгъ, не недостойнѣ сѣждѣ быти, еже типографскимъ тисненїемъ напечататиса ей**" (с. [3]). Тут же на с. [4] укладачі вмістили своє "**Предѣвѣдѣнїе**", в якому зроблено деякі пояснення щодо структури частин книги та висловлено сподівання, що подібні книги друкуватимуться й надалі, "**во еже бы поне малаа нѣкаа сотворилася ѿрада толкомѣ въ Церквахъ здешныхъ оукрѣпившѣса повчителныхъ Книгъ вскѣдѣнїю**".

Причиною підготовки другого видання "Сїменї слова Божого" (1781 р. – ЗІ № 3072) був успішний розпродаж книги і позитивні відгуки читачів, про що сказано у зверненні "книг ісправителя і разсудителя" Луцько-Острозької єпархії Пантелеймона Кульчицького до єпископа Кипріяна Стецького (арк. [2]).

На титулі другого видання і в тексті документів, що супроводжують текст, уже немає жодних зауважень стосовно мови. Саму ж мову в багатьох місцях виправлено, що зробило її ближчою до церковнослов'янської.

¹¹ Головацкій Я. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии... – С. 44 (№ 244). Сказано, що книга є передруком з будинського видання Катехизису 1815 р.; *Свѣнцицкій И.* Каталог книг церковно-славянської печатї. – Жовква, 1908. – С. 152 (№ 558).

Зміни торкнулися і структури книги: порядок розташування проповідей інший, немає, як у першому виданні, “**предложеній**” і “**ѡем**” перед кожним казанням, у яких було викладено дидактичну мету і тему проповіді.

Видання 1781 р. містить низку нових казань на релігійні свята, доданих “**по желанію многихъ... честныхъ оцевъ приходскихъ іереєвъ**”, а також короткі проповіді з нагоди похорону, хрещення та шлюбу. Мова цих додатків теж неоднакова: у більшості випадків вона наближається до церковнослов’янської, проте деякі казання, наприклад, на свято Різдва Іоана Предтечі (арк. [151 зв. – 156] II рахунку), подано книжною українською. Тут, зокрема, використано низку народнорозмовних фразеологізмів: “**сѣшити севѣ головы**” (152), “**не оуродитъ сова сокола**” (153), “**сѣ такимъ кто перестаетъ, такимса самъ стаетъ**” (153), “**концы на тоє не стекаютъ**” (не вистачає коштів) (154 зв.), “**лайка єсть байка: битва молитва**” (155).

Цінним додатком у другому виданні книги є кілька повчань як готуватися до сповіді (арк. 227 зв. – 233 зв. III рах.). Вони написані українською мовою, часто фіксують форми народнорозмовного мовлення. Проте автор у вступному коментарі до цього розділу (арк. 227 III рах.) рекомендує іерею “**изъ оустъ наѣчившиса, аки бы ѿ себе, рещи то и поѣчти, простшою, нежели здєсь написаса, вєсѣдою, и то не вѣ однѣ нѣлю, да бы лѣчше могли сєлнє и поразѣмѣвати и паматати**”.

Цікаву історію має збірка проповідей “Науки парохіальні” (Почаїв, 1792 р. – № 3628; 1794 р. – № 3738). Спершу книгу було перекладено з італійської мови на польську і видруковано у Вільні, про що дізнаємося з титулів та передмов видань почаївських. К. Естрайхер¹² вказує на видання “Uwagi zbawienne kaznodziejom, nauczycielom ducha i każdemu do doskonałości chrześcijańskiej dążącemu pożyteczne” (пер. з італійської Ф. Синакевича, Варшава, 1786) як на можливе польське джерело подальших перекладів – ми, на жаль, не маємо змоги перевірити цю інформацію. Згодом її переклав церковнослов’янською мовою “**да кійждо правовѣрний, коєголи во языка и вєсѣды оупотребляющій, чтѣщє оныя или чтомоухъ послашашащє, дѣховнѣ ползѣтєса и назидаетєса**” (с. [4]) василіянин Валер’ян Сенницький (1735–1808). Цей переклад вийшов друком у Почаївському монастирі 1789 р. (ЗІ № 3475) як “**Вєсѣды парохіалніа**”. Уже в передмові до читача в церковнослов’янському виданні висловлено сумнів, що текст буде зрозумілим для широких кіл слухачів: “**сїє быти помышлалъ ѿ невѣжєства речєній, нѣже людїє вѣ общихъ своихъ вєсѣдованїахъ оупотреблати вєыкоша**” (с. [10]).

Ця проблема, очевидно, турбувала священників і проповідників, і вже 1792 р. з тієї ж друкарні виходить новий переклад – “**на простый и посполитый языкъ Русскій**”, – з назвою “**Наѣки парохіалніа**” (слово **вєсѣда** “проповідь, повчання” в усьому тексті перекладено як **наѣка**). Переклад українською мовою “**сѣ доданїємъ вразнѣйшаго моралѣ**” (с. [3], тобто, з докладнішим тлумаченням окремих місць – тому в тексті трапляються значні відхилення від церковнослов’янського прототипу) здійснив василіянин Юліян Добриловський (1760–1825)¹³, професійний проповідник, що працював у Кременці, Бродах, Львові, відомий також як автор щонайменше двох українських пісень.

¹² *Estreicher K.* Bibliographia polska. – Kraków, 1897. – Т. XV. – С. 266.

¹³ Див. про нього: *Щурат В. Г.* Український проповідник і поет з кінця XVIII ст. // *Його ж.* Вибрані праці з історії літератури. – Київ, 1963. – С. 101–103.

Окрім згаданих доповнень до тексту відповідно до викладу, “Науки ...” містять глави “**Наѡка перваа погребателнаа при изнесенїи тѣла оумерлогѡ з’ домѡ**” (с. 267–271) та “**Наѡка втораа погребателнаа. При спѣщенїи тѣла до гробѡ**”, яких у “Бесїдах парохїяльних” немає.

Переднє слово “**Къ благоговѣйномѡ и всечестномѡ читателю**”, прикметне оригінальними зауваженнями щодо запропонованої читачеві мови перекладу, наслідуює зміст і композицію відповідної частини у В. Сенницького, а подекуди (напр., заохочення пароха викладати слухачам зміст книги зрозумілою їм народнорозмовною мовою) є дослівним перекладом. Особливо цікавим тут є те, що проблема мовного розуміння не знімається. У випадку “Бесїд ...” її спричиняє незнання церковнослов’янської мови, тоді як Ю. Добриловського турбує те, що “**въ рѡской сей простой, въ Полщѣ звычайной и посполитой вѣсѣдѣ, слова и спосови ихъ вираженїа сѣтъ рожнїи и не вѣсѣмъ еднаковїи: на Волинїю иншїи, на Подолю и на Оукраинѣ иншїи, въ Полѣсю иншїи, веддѡгъ своегѡ звычайу мають люде іаковы свойственнїи свой ѡзыкѣ, и иншїи спосовѣ вѣсѣды и словѣ вираженїа**” (с. [3]). Вирішення проблеми перекладається на пароха, який достосує текст проповіді до місцевої говірки. Але саме усвідомлення існування вказаної проблеми вже в рамках “найпосполитшої” мови є попередньою сходинкою до твердження про необхідність формування загальнонаціональної літературної мови на народнорозмовній основі, і тому цей факт є історично вагомий.

Підручник з богослів’я Федора Басарабського. Важливим джерелом для вивчення історії української мови, що засвідчує поступове завоювання нею різних ділянок суспільного життя на Правобережжі, яке треба пов’язувати з ідеями Просвітництва, а можливо, і з початками національного відродження, є підручник з догматичного та морального богослів’я для дієцезальних училищ під назвою “**Писмена, си єсть начатки догматѡ-нравѡчителнаѡ вѣсловіѡ образѡмъ народѡвѣщанїа**” (Почаїв, 1771 – ЗІ № 2603). Автором цієї книги є Федір Басарабський – управитель Луцької семінарії та схоластик Луцької греко-католицької капітули.

Ця книга форматом 4° має 917(!) сторінок основного тексту українською мовою, яким передують 50 сторінок матеріалів вступного характеру, написаних церковнослов’янською (звичайно, з численними відступами від норми) мовою.

Після титулу у книзі вміщено велике (18 с.) звернення автора до Луцько-Острозького єпископа Сильвестра Лубенецького-Рудницького, яке містить переважно опис чеснот останнього. З цього звернення дізнаємося, що саме єпископ спонукав Ф. Басарабського розширити і доопрацювати лекційні матеріали, які є результатом праці автора в дієцезальному училищі, з метою підготовки їх до друку (с. [3–4]). Автор наголошує на ґрунтовній і різнобічній освіті Луцького владики, говорить про його постійну увагу і турботу щодо дієцезального училища. Тут же знаходимо короткий коментар з приводу вибору мови тексту: він пояснюється вже не низьким рівнем освіти “простих людей” (книга розрахована на майбутніх священників, для яких знання церковнослов’янської мови є обов’язковим), а колективною ініціативою: “**И по семѡ то тщательствѡ изволиса превосходителствѡ твоємѡ повелѣти ми, да по силѣ моеї начнѡ писати рѡскимъ ѡзыкомъ (во еже множайшимъ оу насѡ оугоднѡ семѡ быти)**” (с. [13–14]).

У цьому ж зверненні міститься деяка інформація про автора. Дізнаємося, зокрема, що Федір Басарабський був управителем семінарії, а єпископ С. Лубенецький-Рудницький надав йому сан схоластика (с. [17]).

Після звернення вміщено також авторське “Предисловіє ко влгосердномъ читателю”, де сформульовано характер праці та мету її написання. Це – підручник з догматичного та морального богослів’я для вихованців дієцезального училища: “написанна же подручнымъ мномъ преписовати, и из’учатиса тѣмъ: таже и из’оустъ тажде во оучилници, обичаемъ проповѣди къ людемъ въ цркви бываемыя, глаголати повелѣвахъ, да бы сице наставлялися и пред’оучали, какъ, и часогъ должны бѣдѣть по томъ врѣченныхъ своей паствѣ людей побчати” (с. [22]).

Автор розповідає, якої важкої праці вимагало написання книги і підготовка її до друку: “такъ ина єсть вещь, еже писати до школи, въ нейже и из’оустъ мощно єсть мнѣ мысли моєа истолковать пред’ложеніе: ина же вещь паки, еже писати до дрѣкѣ, ѿ негже лѣтъ єсть комъ ли бѣдѣ чтѣщѣ сѣднати и порицати, мнѣ же нѣсть мощно пред’ всѣми, и ѿ всѣхъ пороковъ оправдати себе” (с. [22–23]). Разом з тим, під час роботи над створенням підручника багато часу забирало керівництво кафедральною семінарією.

У цій же передмові до читача коментуються зміст і структура книги та її розділів.

Блок вступних матеріалів завершують експертний висновок “книгамъ разсудителя” Почаївської друкарні Ієроніма Стрелецького (с. [49]) та резолюція на друк від самого єпископа (с. [50]). В рекомендаційному висновку І. Стрелецького йдеться про книгу “на рѣскомъ общемъ діалектѣ”. Під цим визначенням треба розуміти традиційну книжну українську мову того часу.

Духовні пісні. Найкраще досліджена пам’ятка з-поміж почаївських стародруків з погляду змісту та історії створення – збірник духовних пісень “**Богогласникъ. Пѣсни благоговѣйныя праздникомъ Гѣдскимъ, Бѣорѣдичнымъ, Нарочитыхъ Сѣтыхъ чрезъ весь годъ приключаящимся ...**” (1790 р. – ЗІ № 3510). Цій пам’ятці присвячені праці М. Возняка, М. Мировича, С. Щеглової та інших дослідників. Як відзначають літературознавці, що досліджували “Богогласник”, видання укладено за зразком українських та польських рукописних і друкованих збірників. З українських збірників було, зокрема, взято поділ на частини (свята господьські, богородичні, окремих святих, пісні покаянні), розподіл пісень у кожній частині за групами, розміщення цих груп у порядку святкування оспівуваних подій в році, починаючи з вересня (II і III частини) або з Різдва (I частина), використання нот або вказівки на тон, на який співають пісню.

Зіставляючи пісні “Богогласника” з рукописними записами тих же пісень, М. Мирович виявив, що “різниця нерідко доходить до того, що в “Богогласнику” вціліли лише два-три вірші пісні, порівняно з рукописом”¹⁴. Редакційна робота полягала в пропуску і додаванні окремих строф, їх переставлянні, комплікативній переробці, внесенні змін у текст, переставлянні слів і т. п.

С. Щеглова робить висновок, що усі пісні, взяті з рукописних співаників, увійшли до “Богогласника” у зміненому вигляді, причому редактори прагнули уникати простих і вульгарних виразів, а іноді й народної мови¹⁵.

Збірник містить 247 пісень, з яких 32 польською мовою, 2 латинською, решта – церковнослов’янською (з більшою чи меншою кількістю полонізмів та українізмів)

¹⁴ Мирович Н. Библиографическое историко-литературное изслѣдование о Богогласнике. – Вильна, 1876. – С. 84.

¹⁵ Щеглова С. А. “Богогласникъ”: Историко-литературное изслѣдование. – Киев, 1918. – С. 197.

та українською. У випадку “Богогласника” визначити кількість україномовних пісень непросто: внаслідок редакторської роботи під час підготовки збірника навіть ті пісні, що мають народне походження, були піддані книжному редагуванню і в новому своєму вигляді вони вже не вирізнялися серед маси творів книжного походження. У ряді випадків після такого редагування українські мовні риси хаотично перемішувалися з церковнослов’янськими, і мовну належність твору іноді буває неможливо визначити. Тим не менше мовний матеріал “Богогласника” становить інтерес для дослідників історії української мови, оскільки пам’ятка містить не лише переробки народних пісень, а й багато авторських, часто з вказівкою на особу (здебільшого це – ченці-василіяни; серед імовірних авторів окремих пісень – Д. Туптало та Г. Скородода). Ряд авторських пісень написано по-українському або ж з домінуванням українських мовних рис. З цього можна зробити висновок, що мова пісень збірника, як і його текст, характеризує передусім концепції й уподобання укладачів, і може розглядатися в контексті періоду останньої чверті XVIII ст.

Без особливих змін у структурі і тексті “Богогласник” перевидавався в Почаєві в 1805 та 1825 рр. Відомі також його численні редакції та переробки, що виходили впродовж XIX – початку XX ст. з різних друкарень.

Близьким за змістом, структурою і призначенням до “Богогласника” виданням є “**Пѣсны благоговѣйныя**” (Почаїв, 1806). У цій книзі представлені пісні українською, церковнослов’янською та сумішкою її з українською, польською, латинською, російською мовами. Більшості українських пісень, поданих тут, немає в “Богогласнику”.

Рідкісним на сьогодні виданням є невеличка збірка “**Пѣсни в пресѣбѣ Бѣгородицѣ, въ Иконѣ Почаевской, чѣдотворной**” (зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 77 (Петрушевич А.), од. зб. АСП-224*; ЗІ № 2243), що вміщує 8 пісень, половина з яких присвячені Почаївській іконі Богородиці. Вийшла вона в Почаєві (примірник не має титульного аркуша, про почаївське походження свідчать зміст, особливості шрифту та художнього оформлення) не раніше 1771 р. (згідно з датою, що згадується в тексті першої пісні – арк. [1] зв.), і, можливо, була приурочена до коронування названої ікони, яке відбулося 1773 р. Більшість пісень у збірці мають церковнослов’янську мовну основу. Українською мовою, хоч і зі значною кількістю церковнослов’янських слів, написано лише останній твір – “**Пѣснь в смерти, сѣдѣ, пеклѣ и црѣтвѣи невѣномѣ (Помысли человекѣ прегоркѣи часѣ смерти, же не на вѣки жити, но треба оумерти...)**” (арк. [15 зв. – 16 зв.]).

Бібліографія української духовної пісні в почаївських виданнях не вичерпується названими збірниками. Пісні духовного змісту неодноразово друкувалися як додаток до основного тексту різних видань релігійного спрямування.

Популярна на Західній Україні збірка свідчень про чуда, що походять від Почаївської ікони Богородиці “**Гора почаевска стопою и образомъ чѣдотворны(м) Прѣтѣи Дѣи Бѣи почтенна всемѣ мѣрѣ свѣтла и ясна**” (назва – за титулом першого видання 1742 р.) видавалася впродовж досліджуваного періоду кілька разів церковнослов’янською та польською мовами. Її видання шоразу супроводжувалися піснями. “Гора почаївська” 1742 (ЗІ № 1422) та 1757 (ЗІ № 2002) рр. видання містить відому пісню про чудодійну перемогу над турками 1675 р. під Почаєвом “**Веселю спѣвайте, челомѣ**

* У каталозі ф. 77 відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України має назву “Збірник Ів. Левицького”.

оударайте...”. У виданнях 1772 (ЗІ № 2646) та 1793 (ЗІ № 3681) рр. до названої пісні додається ще одна – “Пречѣтаа Дѣо Мѣи Рѣскагѡ краю”.

Датою наступного видання “Гори почаївської” вважається 1803 р., згідно з інформацією, поданою на титульному аркуші. Проте уважніший перегляд книги показав, що в цьому випадку ми маємо справу з черговою, не надто замаскованою спробою уникнути тяганини з імперською цензурою: свідчення про чуда, акуратно датовані і розташовані за хронологією, доходять до 1815 р. (події періоду 1804–1815 рр. описані на арк. 104–110 зв.). Отже, у цьому виданні “Гори почаївської”, що вийшло не раніше 1815 р., окрім двох названих вище пісень, уміщено ще одну популярну пісню на честь Почаївської Богородиці, що часто входила до репертуару лірників – “Пасли пастыры овцы на горѣ”.

У поширеному катехизисі “Слово къ народѣ католическомѣ” (1765) уміщено наприкінці “Пѣснь катехизмову” – “Тройца Бѣъ Оцѣъ, Бѣъ Сѣъ, Бѣъ Дѣъ Сѣый...” (арк. 261–263) та пісню “Вѣрѣ, Надеждѣ, и Любви” – “Вѣрѣю, же Бѣъ єдинѣъ зостаєтѣъ, грѣшнимѣъ пекло, добримѣъ Нѣбо даєтѣъ” (арк. 263–263 зв.). У другому і третьому виданнях цієї книги, що вийшли під назвою “Народовѣщаніє, или Слово къ народѣ католическомѣ” (1768, 1778) залишено лише “Пѣснь катехизмову” (арк. 303 зв.–305 зв. у вид 1768 р.; арк. 300–301 зв. у вид 1778 р.).

Декілька пісень, що виконувалися під час проведення василіянами апостольських місій, супроводжували текст катехизису, призначеного для використання під час таких місій. До польськомовного “Katechizmu krótko zebranego...”, що був частиною видання “Methodus peragendi missiones apostolicas” (1772), який упорядкував Корнелій Срочинський, поруч із п’ятьма польськими додано шість українських пісень, надрукованих латинським шрифтом, а саме (у порядку розташування в книзі): I – “Boh Otec, Boh Syn, Boh Duch Swiaty, W Troycy Boh iedyn, tak wsim treba znaty...” (Piesn Katechizmowa) (арк. 104–106 зв.); II – “Pryidet hodyna dla wsich iedyna...” (арк. 106 зв.–107 зв.); III – “Hdy w żywot moy wozru hłuboko...” (арк. 107 зв.–108 зв.); IV – “Nyzkyi Ty poklon Boze moy oddaiu Duszeiu, tiłom, wsim szczo w sebi mai...” (арк. 108 зв.–109 зв.); VIII – “O wsepitaia Maty! Hdy na sud każut staty!” (арк. 112–112 зв.); IX – “Preczstaia Diwo Maty Ruskaho kraiu” (арк. 112 зв.–113 зв.).

У виданні церковнослов’янського перекладу “Katechizmu krótko zebranego...”, що вийшов під назвою “Поученіє христіанское, си єсть Катехизмъ вѣ кратцѣ собранный” (1790) польських пісень немає, а до шести перерахованих вище українських (цього разу в кириличному відтворенні) додано ще одну – “Хотай спастися, маєтѣ вѣрвати, же Бѣъ єсть вѣ Трѣцѣ: Оцѣъ, Сѣъ, Дѣъ сѣый...” (арк. [30–32 зв.]).

У виданні українського перекладу цієї ж книги – “Катехизмъ вѣ кратцѣ собранный” (1819) – збережено шість українських пісень, наявних в польськомовному катехизисі 1772 р., та додано “Пѣснь Прєстѣй Бѣѣ Почаевской” – “Пасли пастыры овцы на горѣ...” (арк. [33–34 зв.]).

Світські видання. Україномовні світські видання “Полѣтика свѣцкаа” (1770 р. – ЗІ № 2574) та “Книжица для господарства” (1788 р. – ЗІ № 3435) – видатні культурні пам’ятки свого часу. Участь василіян у цих видавничих проєктах свідчить про хибність твердження деяких істориків, буцімто функція української мови в почаївських стародруках була винятково утилітарна: закріпити греко-католицькі догмати у свідомості малоосвіченої маси селянства.

Ці видання є початком просвітницького руху з національним забарвленням, що незабаром знайде таких продовжувачів серед греко-католицького духовництва різних регіонів західної України, як Андрій Бачинський, Михайло Левицький, Антін Могильницький, Іван Снігурський.

Автор “Політики свіцької” (1770) невідомий, М. Возняк припускає, що книга вийшла завдяки ініціативі генерального візитатора Львівської дієцезії – апостольського протонотарія Миколи Шадурського.

Одним з джерел цих правил гречності було “Юности честное зеркало” – компіляція з чужоземних авторів, що неодноразово видавалася у XVIII ст. в Санкт-Петербурзі.¹⁶ Проте, як вказує М. Возняк, у почаївській “Політиці”, на відміну від “Зеркала”, немає розрізнення правил поміж статтями, немає залякування схожістю з “деревенськими мужиками”, згадки про крадіжки, пияцтво і т. п.: “Політика” була підручником доброго поведження для усякої дітвори без різниці стану, скоріше навіть для селянських дітей, ніж інших. Виклад автора лагідний і не вважаючи на демократичні цілі поважний, чого не можна сказати про “Зерцало”. Найправдоподібніше була призначена “Політика свѣцкая” для шкільного вжитку по сих наших школах, де вдержала ся українська вкладава мова”¹⁷.

Про те, що “Полѣтика свѣцкая” справді активно застосовувалася в навчальному процесі, оскільки її повний текст використано у львівському букварі 1790 р., а про те, наскільки вона була популярна, свідчить те, що і в букварі, який видала львівська ставропігійська друкарня 1847 (!) р., є розділ “Предостереженіа дѣтемъ пристойности (приличности) касающаася”¹⁸, укладений, без сумніву, на основі “Політики ...”.

За текстом львівського букваря 1790 р. “Полѣтику свѣцкую” передруковував І. Франко¹⁹, за оригіналом почаївського видання – М. Возняк²⁰. Точний текст першого (почаївського) видання досі не опублікований, а єдиний відомий на сьогодні примірник пам’ятки зберігається в Національному музеї у Львові. Короткий аналіз мови “Політики” зробив Олекса Горбач²¹, який вважає, що в її основі лежить західноволинська діалектна база.

“Книжиця для господарства” (назва на титулі – “Książka lekarstw końskich, oraz sposoby ratowania w chorobach bydła, owiec etc.”), що вийшла друком 1788 р. в Почаївському Успенському монастирі, є перекладною компіляцією з різних, переважно польських авторів, про що сказано і в її передмові. М. Возняк, один з перших дослідників пам’ятки, називає низку польських видань, більшою або меншою мірою зіставних з “Книжицею”. Він же видав її в дещо спрощеній транслітерації та з випущенням латинкової частини, дав історичну характеристику та вказав на ряд мовних рис, притаманних текстові, а також подав прізвище творця книги – старости Ленкевича (звістка про нього взята зі спогадів сучасника, консисторіяльного радника Тео-

¹⁶ Возняк М. Український “savoir-vivre” з 1770 р. // Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 41.

¹⁷ Там само. – С. 45.

¹⁸ Бѣкварь рѣсскw-славенскій: во оупотребленіе рѣскагw юношества во оучилищахъ приходскіихъ (парафіалнѣхъ) рѣскихъ. – Львів, 1847. – С. 31–34.

¹⁹ Галицко-русский “Savoir-vivre” // Киевская старина. – 1891. – № 2. – С. 281–299.

²⁰ Возняк М. Український “savoir-vivre” ... – С. 35–55.

²¹ Два почаївські стародруки: “Книжиця для господарства” (1788) та “Полѣтика свѣцкая” (1770 / 1790). – Мюнхен, 1985. – С. 33–35.

досія Бродовича)²². Детальніший аналіз мови пам'ятки²³, а також її фототипічне видання з коротким коментарем²⁴ зробив Олекса Горбач.

Культурницька настанова автора-укладача досить емоційно висловлена в польській передмові, яка передує українському основному текстові. Він говорить, що хоче якоюсь мірою виправити ситуацію, за якої подібні видання, написані по-польському, слугують на Україні хіба що для дозвілля панів і обивателів поляків. Отже, його переклад “na język Ruski, w zwyczajui miany, używany i rozumiany, od pospólstwa Polskiego w województwach Wołyńskim, Kijowskim, Podolskim i Braclawskim mieszkajcego”, має наблизити інформацію до тих, кому вона насамперед потрібна. Ленкевич заохочує греко-католицьких парохів використовувати книжечку в парафіяльних школах. Крім того, як свідчить згадуваний Т. Бродович, автор дав розпорядження надіслати наклад до Рожищ (резиденція Острозько-Луцького єпископа), щоб примірники були безкоштовно розповсюджені на території дієцезії²⁵.

Мова була, без сумніву, предметом особливої уваги автора-укладача “Книжиці”. Його заслуга полягає не тільки в тому, що він домагався, аби читач задовільно розумів текст, а й у свідомій спробі синтезу: текст мусив бути викладений мовою, яка б задовольнила широке кола селянства всіх українських територій тодішньої Польської держави. “Книжиця для господарства” відображає живу народнорозмовну мову кінця XVIII ст. Питанню вихідної діалектної бази пам'ятки приділяє увагу О. Горбач. На відміну від М. Возняка, який бачив в основі “Книжиці” волинські говори, О. Горбач вважає, що автор походив зі східного Поділля, і навіть називає (проте, без достатніх доказів) ймовірну територію: між Гайсином та Уманню²⁶.

Документи мовою оригіналу. Дотримуючись принципу публікації документів мовою оригіналу, без жодних змін, почаївські василіяни опублікували у збірнику документів, що стосуються їхнього чернечого чину, “**Bullae & brevia summorum pontificum sacram congregationum decreta nec non serenissimorum Poloniae regum diplomata. Congregationem Ruthenorum[m] O.S.B.M. concernentia...**” (1767 р. – 31 № 2467) акт унійної ухвали Берестейського собору 1596 р., складений книжною українською мовою кінця XVI ст. (с. [17–24] останнього рахунку – сигнатури В₂–В₅).

Вірш Івана Величковського. Фронтальний перегляд богослужбових книг, в яких дуже рідко трапляються україномовні уривки, може, однак, привести до цікавих знахідок. В одному з почаївських видань Молитвослова, де кожну з наявних у книзі гравюр-ілюстрацій супроводжують цитати з Біблії або ж віршовані рядки без зазначення авторства, під одним із зображень Богородиці видруковано відомий “рак літеральний” Івана Величковського:

**Анна Ми Мати, и та Ми Манна.
Анна Пига МЛ, га Мати Панна.**

²² *Возняк М.* Український господарський poradnik з 1788 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1915. – Т. СХХІІ. – С. 37–78.

²³ *Horbatsch O.* Die ukrainische Sprache im Počajjiver Druck “Ksiazka lekarstw konskich” aus dem Jahre 1788 // Studies in Ukrainian linguistics in honor of George Y. Shevelov. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts & Sciences in the US. – 1981–1983. – Vol. XV. – Nr. 39–40. – P. 121–135.

²⁴ Два почаївські стародруки ...

²⁵ *Widok przemocy na słabą niewinność strogo wywartej* // Историческіи записки Феодосія Бродовича, Архи-Пресвитера греч. уніят. капитула Луцького о событіяхъ на Волинѣ и Подолью въ 1789 году. – Львів, 1861. – Ч. I. – С. 51.

²⁶ *Horbatsch O.* Die ukrainische Sprache... – С. 125.

Згадану гравюру з процитованим двовіршем уміщено в книзі “**Молитвослов, в немъ же Чинъ Часовъ Црковныхъ...**” (Почаїв, 1755; 8°; ЗІ № 1913) на с. 270 (ми користувалися примірником Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника під шифром СТ $\frac{1}{3645}$).

Таким чином, жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX ст. складають богослужбні книги, видання катехитичного змісту, ораторсько-проповідницька література, підручник з богослів'я, духовні пісні, світські видання, актові документи (український текст унійної ухвали 1596 р.), поетичні твори. У богослужбних книгах українська мова зустрічається в окремих уривках, пов'язаних з волевиявленням конкретних осіб, та в місцях тлумачного характеру. Необхідністю донести зміст до широких кіл читачів або слухачів (переважно з селянського середовища) зумовлюється поява низки україномовних видань катехитичної та ораторсько-проповідницької літератури. Досить широко представлені в репертуарі почаївського друку українські пісні релігійного змісту, які, завдяки своїй популярності, були могутнім морально-дидактичним знаряддям Церкви. Окремо від названих груп видань стоять українські книжки світського змісту: вони з'явилися насамперед завдяки просвітницькій та патріотичній ініціативі.

GENRE REPERTOIRE OF UKRAINIAN-LANGUAGE EDITIONS OF POCHAIIV MONASTERY OF THE 18th – THE FIRST THIRD PART OF 19th CENTURY

Roman KYSELYOV

*The Vernadsky National Library of Ukraine,
3, 40-richcha Zhovtnia Prosp., Kyiv, 01039, Ukraine, phone (044) 244-43-85,
e-mail: kyselyov@realtel.net.ua*

The article surveys books printed in Ukrainian language in the printing-house of the Pochayiv monastery of Assumption of Virgin Mary during the 18th and beginning of the 19th century. It is determined on which genres the practice of printing in Ukrainian spreads and in what cases such practice was traditional. Reasons of using Ukrainian language by authors and publishers are also pointed in the article.

Key words: Ukrainian language, the printing-house of the Pochayiv monastery of Assumption of Virgin Mary, national bibliography, book heritage.

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2004

Прийнята до друку 27.12.2004